

Ute Daniel: Kultúrtörténeti kompendium. Elmélet, gyakorlat, kulcsszavak.

(Ford. Fülöp M. József és Szijártó M. István.) Ráció Kiadó, Budapest, 2020. 439 oldal.

A történetelméleti áttekintések, olykor kézikönyvek – a műfajt tekintve – több-félék lehetnek. Az egyik típust azok a munkák képviselik, amelyek a szerző saját elméleti elképzeléseinek a rendszeres, ha nem is épp a hegeli, a „szubsztantív” történetfilozófia igényei szerint való kifejtésével szolgálnak. Közéjük számíthatók a 20. században Frank Ankersmit, Raymond Aron, David Carr, Robin G. Collingwood, Benedetto Croce, Arthur C. Danto, Heller Ágnes, Keith Jenkins, Reinhart Koselleck, Alun Munslow, Paul Ricœur, Jörn Rüsen és Hayden White munkái. Külön típust alkotnak az olyan szövegek, amelyek szintén filozófus szerzői a történeti episztemológia részben tudománytörténeti, részben analitikus és többé-kevésbé szintén rendszeres áttekintését nyújtják, mint R. E. Atkinson, William H. Dray, Maurice Mandelbaum, Allan Megill vagy Morton White. Harmadikként említhetjük a gyakorló történészek történetelméleti eszmefuttatásait, azon belül külön altípust alkotnak az elvi-módszertani szemlék, amelyek – némi megszorítással – akár még a történetírás pragmatikájával is kecsegtetnek, mint Marc Bloch, Edward H. Carr, Peter Burke, Miles Fairburn, Mary Fullbrook vagy – legalábbis a szerzői szándék szerint – e sorok írójának a könyvei. Külön kezelendők azok a megközelítések, amikor a szerző az egyes, 20. század végi történetelméleti fejleményekhez (a posztstrukturalizmushoz, a posztmodernhez és a narrativitáselmülethez), valamint az újabb történetírói áramlatokhoz (a mikro-történet, a történeti antropológia, az Alltagsgeschichte, a new cultural history) fűződő helyeslő vagy kritikus viszonyát taglalja, részint tudománytörténeti, részint analitikus áttekintés keretében. Ez utóbbihoz sorolhatjuk John H. Arnold, Robert F. Berkhofer, Ernst Breisach, Callum G. Brown, Miguel A. Cabrera, Elizabeth A. Clark, Richard J. Evans, Simon Gunn, Lynn Hunt, Georg G. Iggers, Hans Kellner, Gérard Noiriel, Beverly Southgate vagy Willie Thompson egy-egy munkáját.¹ A német kultúrtörténész, Ute Daniel magyarul megjelentett kompendiuma ez utóbbi megoldás hű reprezentánsa.

Daniel, a 18–20. századi német kultúrtörténet neves kutatója kézikönyvet tett le az asztalra a „kultúratudománynak” számító történetírás elvi kérdéseiről. A mű felépítése szokatlannak mondható: a szerző lexikon- vagy inkább enciklopédia-szócikkek formájában mutatja be a kultúratudományos történeti gondolkodás szerinte fő elméletalkotóinak az e tárgyat illető elképzeléseit; ezt egyes tematikai kutatási irányok bemutatása egészíti ki, hogy végül „klasszikus” történeti episztemológiai fejtegetés zárja le a könyv gondolatmenetét. A mű gerincét a „kultúratudományos tudás” megalapozóinak, majd pedig néhány

¹ A felsorolt szerzők művei majd mindegyikének a bibliográfiai leírásához vö. Gyáni 2020, különösen 11–12, 436.

ezt gyümölcsötető historikusnak a munkásságát rekapituláló szócikkek alkotják. A bemutatott gondolkodók listája alapján látható, hogy mit ért valójában a szerző „kultúratudományos” történetírásán. Ez csak részben esik egybe azzal, ahogyan Peter Burke felfogja a kultúrtörténetet mint a történetírás egyik aldiszciplínáját a vallás-, a jog-, a gazdaság- vagy a társadalomtörténet mellett. Burke azonban maga is tágabban használja a fogalmat, amikor rámutat, hogy az 1960-as évektől a kultúra – analitikus fogalom gyanánt – történet szemléleti iránytű lett egy sor empirikus történeti kutatás számára.²

Daniel abból indul ki, hogy a 19–20. század fordulójának szellemtudományi (szerinte „kultúratudományi”) elméleti diskurzusa a kiindulópont, amely végül a történetírásán belül később bekövetkezett kulturális fordulathoz (*cultural turn*) vezetett; ez volt tehát az a kivételes szellemi fejlemény, amely – a foucault-i *epistémé* módjára – ez utóbbi döntő szemléleti átalakulásnak mintegy a feltételül szolgált. A nietzschei fogantatású antihistorizmus és antipozitivizmus eme (többnyire német) szellemi szálláscsinálói, a teoretikus hajlamú német szociológusok, a Nietzsche utáni nagy nemzedék (Simmel, Weber, Cassirer), valamint az amerikai pragmatikus filozófia képviselője, John Dewey tették világossá azt az elgondolást, amely szerint: a társadalmi tények nem pusztán önmagukban álló entitások (objektumok), hanem egyúttal a megismerő alany aktivitásának is a folyamányai. A tudományos megismerés ilyenén cselekvéseméleti fogalmi keretbe foglalása együtt járt továbbá azzal is, hogy meghaladhatóvá váljon egy sor további antinómia vagy oppozíció, amilyen, egyebek közt, az egyén és a társadalom (a közösség) szigorú elkülönültségét tételező felfogás. Ennek pregnáns megnyilatkozásaként említi Daniel, amit Simmel a „társadalmasodás” fogalmán értett.³ Az 1900 körüli német szellemi viták és elméleti diskurzusok távlatos hatású felismerése volt a szerző szerint, hogy mindennél előbbre valók a sokoldalú kölcsönhatások.

Mindezek nyomán a Weber által kifejtett „értéktételezett” megismerői helyzet fogalma, amely az ideáltípus fogalmával karöltve jelenti a jellegzetesen kultúratudományi szemlélet talpkövet, Cassirer révén azzal a hermeneutikai belátással egészült még ki, amely szerint a kultúratudomány amellelt, hogy eltárgyasítja, egyszersmind szubjektivizálja a megismerendő valóságot: ennek a tudománynak a tárgya így nem más, mint a „jelentésekben” megnyilatkozó élet maga.

A kultúratudományos történeti tudás 1900-as évekbeli megalapozóinak az elveit a 20. század második felében a filozófiai hermeneutika (Hans-Georg Gadamer), a posztstrukturalizmus és a posztmodern elméletalkotói, továbbá Michel Foucault és Pierre Bourdieu vitték tovább. Az említettek munkásságának folyamányaképpen léphetett színre a század utolsó negyedében a sajátlagosan kultúratudományi történetírói megközelítés. A történeti megértés mint önmegértés, amely a szüntelenül tovagördülő hagyomány fundamentumában gyökerezik,

² Burke 2004.

³ Simmel 2009.

éppoly fontos ez alkalommal, mint a Lévi-Strauss-szal révbe érő társadalomtudományi strukturalizmus meghaladása a filozófiai dekonstrukció derridai fogalma révén, amely azonban éppúgy eltekint a szubjektumtól, mint a strukturalizmus tana. A posztmodern sokirányú problémafelvetése, amelyből a szerző főként Keith Jenkins elgondolásainak szentel nagyobb teret, nem igazán jutott túl azon, amit már Nietzsche is megpendített a történeti tudás és szemléletmód perspektivikusságát és eredendően plurális mibenlétét illetően.

Ennél valamivel több megértést tanúsít a szerző Foucault és Bourdieu történetelméleti koncepciói iránt. Foucault érdemel talán ezúttal nagyobb figyelmet (Bourdieu itteni szerepeltetése számomra némileg talányos); az ő diskurzusfogalma és kivált a tudás és a hatalom közötti eltéphetetlen kapcsolatáról kifejtett, bizonyos irányokban (bolondság, börtön, szexualitás) empirikusan is kimunkált felfogása valóban kézzelfogható módon befolyásolta és mindmáig befolyásolja a gyakorló történetírást.

S vajon mi a helyzet a szorosabban vett történetírással immár a kultúratudomány felől tekintve? Daniel erre vonatkozó fejtegetései az *Annales* mentalitástörténetét, az etnológia (a kulturális antropológia) interpretatív vonulatát (Clifford Geertz), Norbert Elias sajátos civilizációtörténeti posztulátumát, valamint Natalie Zemon Davis történeti antropológiai és Carlo Ginzburg mikrotörténeti munkásságát érintik közvetlen közlő. Az ő kutatásaikban érvényesített látásmódot (és tematikát) ítéli különösen jellemzőnek a mai kultúratudományi történetírásra. S ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen többek között általuk öltött látható formát a kultúra fogalmi alapjaira visszavezetett történelem. Amennyire koncepciózus az előfutárok és a megalapozók témánkat illető elgondolásainak bemutatása, olyan semmitmondó és összezsapott e tekintetben a *Gyökerek* (?) címet viselő kompendium. Különösen elégedetlen lehet az olvasó az *Annales* és a mentalitástörténet témájának szentelt hét oldallal, ahol sem arról nem szerezhet tudomást, hogy az *Annales* a struktúratörténet-írás úttörője is volt egyúttal, sem azt nem tisztázza benne a szerző, hogy mitől igazán specifikus az *Annales*-féle mentalitástörténet-írás.⁴ Hasonló elégedetlenség tölt el bennünket akkor is, amikor Davis és Ginzburg törekvéseinek a gondolati újszerűségét ecsetelné a szerző. Viszont Elias történet-szociológiai munkássága valóban megkapja azt a beható figyelmet, amelyet megérdemel.

S milyen témákban bontakozik ki Daniel szerint az általa kultúratudományosként meghatározott történet-szemlélet? Az e kérdés bemutatásának szentelt fejezet az Alltagsgeschichte és a történeti antropológia, a nők és a társadalmi nemek története, a fogalom- és diskurzustörténet, a tudománytörténet, valamint a nemzedékek története kapcsán rögzített szócikkeket öleli fel. Az utóbbi némileg erőszakoltan került be ebbe az összeállításba, hiszen, ahogy a szerző maga is elismeri, „a nemzedéktörténeti irányzat még gyermekcipőben jár” (310); és valóban Daniel nem is tud beszámolni ezt illetően számottevő szakirodalomról.

⁴ Az *Annales*-„iskola” körében jellemző mentalitástörténet sajátos természetéről: Burguière 2009.

A magam részéről ehelyett a test- és szexualitástörténet, a posztkoloniális történetírás vagy az identitások és a vizuális reprezentációk történetével foglalkoztam volna, hogy néhányat nevesítsek az itt elvileg szóba jövő lehetséges témák és kutatási irányzatok közül.

Így jutunk el végül a *Kulcsszavak* című történeti episztemológiai zárófejezethez, amely arra lenne hivatott, hogy megismertesse az olvasót a történeti megismerés néhány kulcsfogalmával. Közülük azonban csupán a történeti tény (vagyis a referencialitás), az objektivitás, a magyarázat és megértés, a historista relativitás, az esetlegesség és a diszkontinuitás, a nyelviség (narrativitás) és végül a kultúra fogalmi kerülnék szóba. Nem tudni azonban, hogy miért épp ezek az episztemológiai alapfogalmak kaptak figyelmet, és miért maradt el, mondjuk, az esemény/struktúra, a tapasztalat és az emlékezés vagy a történeti idő- és térbeliség számbavétele, amelyek egyaránt fontos támpillérei a történeti tudást teremtő szellemi tevékenységnek. Miközben a szerző maga is felsorol néhányat az ezúttal mellőzött címszavakból (344), értésünkre adja, hogy „az itt tárgyalt kifejezések [?] a tudományos önreflexió központi kérdéseiről tartalmaznak közléseket, ám nem tartoznak azon szorosabb értelemben vett fogalmak közé, amelyeket kultúratudományos vagy kultúrtörténeti alkalmazásuk során definiálni és adaptálni kellene” (344). De akkor vajon miért ezeket tárgyalja kiemelt problémaként?

S mire jut Ute Daniel ezen episztemológiai „kulcsszavak” egyenkénti vizsgálata során? Valójában semmi újra nem derül fény azon túl, amit már korábban konstatált a „Kultúratudományos tudás” előfutárai, majd a megalapozói kapcsán rögzített kollektív biográfiai eszmetörténeti bemutatásban. Így ad hangot Ute Daniel ennek a folytonossági történetnek, ami, ráadásul, mind ez ideig alig érintette meg szerinte a történetírás. „A »tudományosság« kérdését nem ma foglalmazták át először a különféle tudományképek kontextusára irányuló kérdéssé: a mostani vita előzménye [...] az 1900 körüli időre nyúlik vissza. A tudományfilozófiai és tudományelméleti vita – Hans-Georg Gadamer-től Michel Foucault-n és Pierre Bourdieu-n keresztül Jacques Derridáig – ma is abból a bőséges és árnyalt érvrendszerből táplálkozik, amelyet akkoriban foglalmaztak meg először. A történettudomány tudományos önképére azonban szinte teljesen hatástalan maradt a két tudományos kultúra akkori első szópárbaja.” (417–418.) Jószerivel csak Max Weber értékvezérelt humántudományi megismerésről szóló tézisét „koronázta siker”, ugyanakkor Ute Daniel nem gondolja, hogy ez akár még a kultúratudományos (a „kulturalista”) megközelítés követőit is kellő önreflexióra tudta volna készíteni.

Ami a kulcsszavak áttekintéséből végül kiderül, az így foglalható össze: 1. a tény, konstrukció lévén, nem a megismeréstől független objektumra utal és az igazság ennek megfelelően egyfajta önismeretnek a párlata; 2. az objektív és a szubjektív nem két, egymástól független létező, nem ellentétpárok tehát, hanem egymással folytonos kölcsönhatásban lévő entitások; 3. ezzel összhangban a magyarázat és a megértés sem egymást kizáró alternatív megismerési módok, kettejük viszonya sokkal inkább a komplementaritásban állapítható

meg; 4. a történetírói historizmus váltotta ki a megismerés e módjával szemben hangoztatni szokott relativizmus vádját, ez azonban ma már idejétmúlt ítélet, mert a megismerés nézőponttól való függésének a tana időközben mint adottság elfogadott lett; 5. a fejlődés fogalmából következő determináció szükségtelesen kiiktatja az esetlegesség és a megszakítottság előfordulását a történelemből; 6. egy történeti elbeszélés állítólagos narrativitása nem egyenlő a fikcionalitásával; 7. a kultúra mint a természettel szembeállított emberi létezés kulcsszava döntő a kultúratudomány fogalmi megalapozása terén, mert ez a „fogalom olyan tudományos gondolkodásmódokat jelez, amelyek a dolgokat – vagyis a »létet« – gyakorlatokban és kölcsönhatásokban oldja fel” (405).

Összefoglalóan kijelenthetjük, Ute Daniel nem határol körül egy külön tudományos (történeti) aldiszciplínát, hanem azokra az állapotokra és folyamatokra vonatkozó transzdiszciplináris analitikus fogalomként beszél az ún. kultúratudományos történetírásról, „amelyek jelentenek valamit az őket értelmező résztvevők [a megismerők] és érintettek [az aktorok] számára” (405).

Ezekkel a megállapításokkal, a magam részéről, maradéktalanul egyet tudok érteni. Kevésbé tudom elfogadni a szerző azon tételét, amely szerint a napjainkbeli történetelmélet és megannyi „kultúratudományi” diszciplináris törekvés nem több a száz évvel korábbi (német) szellemtörténeti disputák remake-jénél. Egy ilyen sommás megállapítás akkor tehető csupán, ha történetesen mellőzzük a korunkbeli vagy a közelmúltbeli történetelméleti diskurzusok beható feldolgozását, ami feltűnően hiányzik is Daniel könyvéből. Ez nem jelenti azonban, hogy ne birtokolná ezt a tudást, a lapalji jegyzetekben és az egyes szócikkek után közreadott, szűkre szabott „ajánlott irodalom”-ban ugyanis feltüntet belőlük egyet és más. A főként a német elméleti szakirodalomra szorítkozó hivatkozások azonban meglehetősen formálisak, és Ute Daniel látszólag semmit vagy csak keveset hasznosít belőlük könyve gondolatmenetében, és kivált: nem rájuk építi a maga érvelését. Jól mutatja ezt néhány olyan megfogalmazása is, amelyekből most csupán egyet iktatok ide. A tudományos „objektivitást” veszélyeztető relativizmus körüli, napjainkban is zajló „kulturalista” vita „második fordulójának résztvevői [... Michel Foucault, Pierre Bourdieu, Hans-Georg Gadamer, a posztstrukturalisták és a posztmodernek] ezt a vitát [amely 1900 táján már lezajlott] ismét lefolytatják. Eközben részben visszautalnak a megelőzőre – illetve e vita kontextusába tartozó egyes munkákra –, részben pedig más összefüggésben érvelnek” (376). Amellett, hogy az említett gondolkodók és szellemi áramlatok képviselői nem feltétlenül a Daniel által sugalmazott értelemben kapcsolódnak a 20. század eleji (német) szellemtudományi vitákhoz, tisztázandó kérdés lenne, hogy milyen „más összefüggésben érvelnek” a megidézett gondolkodók, immár a saját elképzeléseiket fejtve ki. Ez utóbbiakra inkább csak hevenyészett utalások formájában tér ki a szerző anélkül, hogy rekonstruálná azt a ma folyó diskurzust, amelynek összefüggésében a „kulturális” szemléletmód megjelenik a színen.

A munka németes jellegét hangsúlyozza, hogy – érthető módon – a német tudományos diskurzus kap benne elsősorban kiemelt helyet (hivatkozást), és

a téma kifejtése maga is specifikus, és a lexikonszerű vagy enciklopédikus előadásmóddal azonos. Ami nyilvánvaló módon magán viseli a „német történeti alapfogalmak” címen futott nagyszabású lexikonvállalkozás és annak újabb párja, a szintén német történészek által kezdeményezett „francia társadalmi-politikai alapfogalmak” című munka által megteremtett elbeszélői minta hatását.⁵ Ute Daniel gyakorta támaszkodik ilyesfajta fogalomtörténeti meghatározásokra és fejtegetésekre.

A szerző szoros kötődése ehhez a fogalomtörténeti előadásmóddhoz tartalmi téren is kimutatható. Koselleck és szerzőtársai döntő jelentőséget tulajdonítottak – a német politikai és társadalmi kulcsfogalmak történeti (időben vertikális) alakulása szempontjából – a „nyeregidő” (*Sattelzeit*) fogalmával kifejezett szellemi átmenetnek, amely 1750 és 1850 között zajlott, és amelynek a 18. század vége jelenti a tényleges kiindulópontját.⁶ Szerzőnk ezzel analóg módon heurisztikus értéket kölcsönöz az 1900-as éveknek, amelyeket szerinte csak látszólag hagyunk magunk mögött, de valójában élénken élnek tovább. Oly módon él azonban tovább ez a szellemi múlt, hogy egyúttal folyton újrafelfedezésre is vár. Ute Daniel, megítélésem szerint, pontosan egy ilyen újrafelfedezői „misszió” jegyében alkotta meg kompendiumát, mert ahogy egy helyen írja: „a tudományos előfutárok stimuláló hatása pótolhatatlan, ám ez a hatás csupán akkor tud érvényesülni, ha e gondolkodókat a továbbgondolás kiindulópontjává tesszük ahelyett, hogy rájuk hivatkozva befejezettnek nyilvánítanánk a gondolkodás folyamatát [...]. A fontos kérdések már több mint száz éve jól meg vannak fogalmazva, és éles fényben látszanak.” (418–419.)

Ez a vitathatatlanul esszencialistának tetsző feltevés, amely szerint az 1900 körüli tudományos felismerések a mai napig változatlanul és, meglehet, változatlan formában érvényes szellemi impulzusok és megoldási módok, valamilyen mértékben még a lexikonszócikk jellegű elbeszélési móddal is összefügg. Egy ilyen elbeszélés ugyanis csökkenti vagy egyenesen kiküszöböli, hogy egy adott problémát önnön alakulástörténetében ragadjunk meg, ami egybevág az esszencialista feltevések szerint való beszédmóddal. Hiszen az „előfutárok” által korábban már megpendített gondolatok a megváltozott világhelyzet és a másfajta szellemi készségi állapotok dacára továbbra is kellően vitálisak maradtak. Ebben rejlik jelen történetelméleti kompendium rejtett normativitása, ami azzal egyenértékű, hogy Ute Daniel a 20. század elejéhez méri hozzá mindazt, ami ezt követően és sugalmazása szerint többnyire az akkori gondolatfelvetésekből következett. Jóllehet, tegyük hozzá, már azt megelőzően is szüntelenül folyt a történeti megismerést illető gondolkodás (ami semmiképp sem Nietzschevel kezdődött, ahogy a szerző egyébként sugallja). Utána pedig sok minden átalakult ahhoz képest, ami 1900 körül magától értetődő módon, akár az *epistemé*, akár a paradigma értelmében felvetette a kérdéseket, és megszülte a rá adott válaszokat.

⁵ Brunner–Conze–Koselleck 1972; Reichardt–Schmitt 1985. Ez utóbbi azóta is újabb és újabb kötetekkel gazdagodik.

⁶ Vö. Bödeker 2016: 26.

Abban a tekintetben is hamisítatlanul normatív Ute Daniel szemléletmódja, hogy mindig csak az érdekes és fontos számára abból, ami 1900 után következett a kultúratudományi eszmélkedésben, ami 1900 perspektívájából érdekes és fontos az ő szemében. Ez a múltba kihelyezett nézőpont, amely épp a fordítottja annak, ami a visszatekintő történeti látásmódból származik, nem kevésbé teleologikus, mint annak az inverze. A „kulcsszavak” itt felkínált korpusza is ennek a valamikori nézőpontnak a perspektívájában szemlélődve állt össze. S nem azért maradt ki belőle egy és más, mert, úgymond, felesleges a szorosán vett kulturalista beállítottságú történet szemlélet szempontjából, vagy mert a „választék bővítésével [...] méltatlanul beszűkültek volna a felvetett problémahorizontok, hiszen bármelyik kulcsszóról akár egész könyvet is lehetne írni” (344). Ráadásul az általa előnyben részesített kulcsszavakról is csak roppant szűkszavú, néhány oldalas áttekintések szólnak, ahogy az egy lexikonban egyébként megszokott dolog.

A munka fordítóit csak dicséret illetheti, mivel a magyarítás során a hivatkozások otthonossá tételére is kellő tekintettel voltak; ritka kivételektől eltekintve a szerző által citált munkák már létező magyar kiadását tüntették fel forrás gyanánt. Sőt olykor némelyik közlést (bibliográfiai adatot) még aktualizálták is, ami a két évtizeddel ezelőtti eredeti német kiadáshoz képest mindenképpen szükségesnek mutatkozott.

Ute Daniel művének a magyar nyelvű kiadása kétségkívül nyereség, mivel páratlan betekintést enged abba a német történetelméleti diskurzusba, amely szinte teljesen ismeretlen volt ez ideig a hazai történészek előtt.

Gyáni Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bödeker, Hans Erich 2016: *A Begriffsgeschichte* mint elméletörténet. Az elméletörténet mint *Begriffsgeschichte*. (Ford.: Molnár Attila Károly.) In: Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán (szerk.): *Fogalomtörténet Koselleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata*. NKE MTK, Budapest, 23–39.
- Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hgg.) 1972–1997: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland I–VII*. Klett-Cotta, Stuttgart.
- Burguière, André 2009: *The Annales School. An Intellectual History*. (Trans. Todd, Jane Marie.) Cornell University Press, Ithaca.
- Burke, Peter 2004: *What is Cultural History?* Polity Press, Cambridge.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.
- Reichardt, Rolf – Eberhard Schmitt (Hgg.) 1985: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*. Oldenbourg, München.
- Simmel, Georg 2009: *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. (Ford., utószó: Weiss János.) Gondolat, Budapest.